

НАРОДНЕ ПРАВОСЛАВ'Я У ТРАКТУВАННІ ОЛЕКСАНДРА ПАНЧЕНКА

Однією із суперечливих тем в етнології є народне православ'я. Термін "народне православ'я" не є усталеним, він лише торує собі шлях в науці, принаймні українській. Однак попри всю його, на перший погляд, недосконалість, він все-таки в основному розкриває суть дуже важливого явища традиційної культури, яке на загал і можна визначити як фольклорну (народну) версію християнської спадщини. У свою чергу, народне православ'я передбачає не лише інтерпретацію (тобто момент пасивний) християнських сюжетів, обрядів, цінностей, образів тощо, а й момент креативний, коли на базі народних уявлень про суть християнства активно творяться нові культи, сюжети, які часом досить суттєво відрізняються від канонічних засад.

Власне, останнє і дало привід для багатьох дослідників XIX і XX ст. трактувати ці явища як "завуальоване" язичництво. Наприклад, у 70 – 80-х роках XX ст. радянським етнологам і лінгвістам видавалося цілком реальним і навіть необхідним завданням "розшифровки" явищ народної християнської культури з точки зору "язичницького минулого", з'ясування архаїчного підтексту народних обрядів і фольклорних сюжетів, етимологічних реконструкцій. Варто зробити це, – здавалося тоді, – як стане все зрозумілим: що, як і з чого виникло. До речі, автор цих рядків також щиро вірив у таку перспективу, будучи молодим дослідником.

Без перебільшення, епоха 70 – 90-х років XX ст. породила у етнологічній науці багато цікавих ідей, теорій, версій, зокрема, щодо так званого індоєвропейського міфу про Громовержця¹, проте всі вони так і залишаються на сьогоднішній день гіпотезами, які мають багато вразливих місць. Власне, сьогодні стає зрозумілим, що хисткість теорій і методик реконструкції архаїчного минулого обумовлена не недостатньою обізнаністю їх авторів (насправді, це є найсвітліші голови свого часу і, поза сумнівом, високі професіонали), а методологічними принципами, покладеними в їх основу. Річ у тім, що у працях дослідників згаданого періоду застосовувався еволюційний підхід до бачення історії культури, який сам по собі не є антинауковим чи шкідливим, якщо він не є монопольним.

На сьогодні еволюційний підхід у вивченні явищ народно-християнської культури вже не задовольняє науковців, разом з тим, нові підходи ще не стабілізувалися.

Не можна сказати, що в Україні не було спроб дослідження явищ народно-християнської культури поза полем еволюційних теорій. Хотілося б назвати ряд публікацій, в яких робиться спроба переосмислення суті народного православ'я², однак їх кількість ще не складає критичної маси, яка змогла б змінити стереотипне трактування цього явища.

Ім'я Олександра Панченка, представника Санкт-Петербурзької школи, пов'язана як з теоретичною розробкою питань народного християнства, так і з польовими дослідженнями в Північно-Західному регіоні Росії. Його праця "Исследования в области народного православия: Деревенские святыни Северо-Запада России", власне, з приводу якої і порушується це питання, а також інші його роботи³, можна цілком вважати революційним переворотом в етнологічній науці. Варто зазначити, що з'явилася нова монографія російського дослідника надзвичайно вчасно, оскільки на сьогоднішній день у народно-побутовій культурі спостерігається не лише відродження старих обітниць, паломницьких традицій, поклоніння, а й поява нових явищ, як таких, що цілком вкладаються в класичну схему народного православ'я, так і значно маргіналізованих. Саме тому наукове дослідження О.О.Панченка про сільські святині може прямо чи опосередковано допомогти у з'ясуванні багатьох теоретичних і практичних питань сучасної релігійної свідомості.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів (I. Народное православие и вопросы исследования культов местных святынь; II. Деревенские святыни: обряды, предания, поверья; III. Почитаемые каменные кресты и проблема народного восприятия средневековых погребальных памятников; IV. Функции деревенских святынь в народной культуре), висновків і списку використаної літератури та джерел.

Перший розділ праці є теоретико-історіографічним. Відомо, що будь-яка професійна наукова праця ґрунтується, як правило, на застосуванні не одного, а кількох методів дослідження. Автор рецензованої праці дуже ретельно підійшов до обґрунтування методичної бази, зокрема, він відступив від "моди" діахронічного бачення явища народного православ'я, натомість зупинив свій вибір на синхронічному методі. У цьому він солідарний з російськими науковими традиціями, закладеними Д.К.Зеленіним і П.Г.Богатирьовим.

У виборі синхронічного підходу до вивчення теми народних святинь є великий резон: так само, як не можна простежити всі сходинки еволюції людини від мавпи, так само, як не існує проміжних стадій поміж пітекантропом і неандертальцем, так само в історії культури неможливо вималювати всі сходинки еволюції і трансформації одного явища в інше. У принципі в цьому і полягає основна ідея так званого цивілізаційного підходу.

Забігаючи наперед, можна сказати, що в практичній частині свого дослідження, автор не ізолюється повністю від історії явища, він постійно робить ретроспективні посилки в минуле шляхом цитування з богословської або теологічної літератури чи апелює до археологічних даних. І таким чином цілком зберігається у роботі історизм явища народного християнства. До речі, обґрунтування вибору саме невеликого, порівняно з масштабами усієї Росії, регіону для дослідження (а саме її північного заходу) також відповідає методиці синхронічного обстеження: "Принцип синхронного изучения народных верований во многом стимулировал формирование регионального подхода к фольклорно-этнографическому материалу, то есть собирания и обобщения данных в пределах сравнительно небольшой территории, отличающейся историческим и культурным единством"⁴.

З погляду аналітичних методів дослідження, автор базує свою роботу в основному на функціональному методі, що є, до речі, найпопулярнішим на сьогодні і в етнологічній школі Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Однак як представник того покоління в етнології, яке виховувалося на здобутках семантично-структуральних методик, О.О.Панченко не міг уникнути застосування в практичній частині свого дослідження техніки розтину етнографічних чи фольклорних текстів на окремі структури і подальшої їх класифікації.

Зокрема, аналізуючи народні перекази про походження сільських святинь, він формулює загальну їхню модель:

"А. Явление священного персонажа (предмета).

В. Святотатство.

С. Проявление чудесных способностей (свойств) священного персонажа (предмета); предупреждение и/или наказание святотатца(ев).

Д. Восстановление равновесия; в определенном месте остаются следы пребывания священного персонажа (остаётся священный предмет); это место становится святыней"⁵.

Застосування техніки структурного розтину дав можливість науковцю сформулювати висновок: "Воспользовавшись структуральной методикой исследования фольклорного текста, мы, по-видимому, можем обнаружить в этой, в общем-то несложной, морфологии проявление медиации – процесса постепенного снятия фундаментальных противоречий путем постепенного снижения остроты конфликта"⁶.

Отже, структуральна методика не є для О.О.Панченка табу чи науковим анахронізмом. Він не є руйнівником наукових традицій в етнології, навпаки, активно підтримує раціональне зерно, що міститься в працях його попередників. Власне, структуральні техніки в етнологічних та антропологічних дослідженнях є надзвичайно корисними з точки зору класифікації і упорядкування первинного матеріалу, вони неабияк дисциплінують науковий аналіз. Більше того, вони в певному сенсі не суперечать функціональному методу, оскільки, за словами Б.Н.Путилова, "структура (текста, ритуала и т.п.) может быть представлена как сгущение

функцій; с другой — любая система функций обладает определенной структурой. Однако в каждом конкретном случае эти структуры могут различаться"⁷.

Щоправда, О.О.Панченко не зловживає технікою структурального аналізу. Він в основному актуалізує функціональний підхід, як більш ефективний у цьому плані, оскільки, говорячи словами патріарха антропології Б.Малиновського, культура є органічна система, окремі елементи якої не можуть бути досліджені без контексту, відповідно, будь-яка культурна форма завжди визначається функцією і поки не буде встановлено детермінізму, неможливо науково аргументувати сенс того чи іншого явища⁸.

О.О.Панченко усвідомлює користь функціонального методу, яка виявляється ще й у тому, що за його допомогою розкриваються взаємні зв'язки вербальних (тобто фольклорних) та невербальних форм традиційної культури.

Вибір методів дослідження Санкт-Петербурзьким дослідником є цілком обґрунтованим.

Не менш цікавим є те, як О.О.Панченко окреслює предмет свого дослідження. За його словами, конкретний предмет етнологічних досліджень у галузі народного православ'я визначений — це релігійність, при цьому він уточнює, що "проявлення релігійного свідчення мають дискретний і ситуативний характер"⁹. Це дає йому підстави звертатися до окремих проявів традиційної релігійності в межах локальних етнокультурних і соціальних груп, зокрема, зосереджуючись на культурі "сільських святинь", священних каменів, джерел, дерев, кам'яних та дерев'яних хрестів Північного Заходу Росії в XIX – XX ст., вважаючи їх частиною "міфології простору". Тобто в центрі дослідження перебувають ландшафтні об'єкти, як природного, так і артефактного походження, чиє вшанування не передбачене церковною практикою, проте які грають суттєву роль в традиційній релігійній практиці селянина, тому є оптимальним матеріалом для вивчення власне народної релігійності.

Як бачимо, О.О.Панченко оперує рядом термінів, певною мірою нових для етнології пост-радянського простору. Серед них і "загальний релігійний фонд", і "міфологія простору", і "народна релігійність", і "фольклорна свідомість" (пор: "народное православие, таким образом, предстает исторической формой развития фольклорного сознания" (45)), і "міфологія ландшафту", "фольклорне християнство". Власне, деякі з них, зокрема останній, видаються дещо суперечливими, однак, звичайно ж, час покаже, котрі з цих термінологічних новотворів приживуться.

Другий – четвертий розділи монографії "Исследования в области народного православия: деревенские святыни Северо-Запада России", є, по суті, прикладними. В роботі досліджено 150 сільських святинь російського Північного Заходу, близько третини даних про які зібрано самим автором (1986 – 1995 рр.), дві третини матеріалу здобуто в архівах Російського етнографічного музею, Російського географічного товариства, Інституту історії матеріальної культури РАН та Інституту РАН, частина відомостей надані автору його колегами, що займаються польовими дослідженнями на цій же території, а також у роботі використано ряд записів місцевих священиків і краєзнавців, що публікувалися в кінці XIX – на початку XX ст.

Отже, змістова наповненість наукового дослідження цілком забезпечена. Автор подає класифікацію святинь (каменів, джерел, дерев тощо), народні перекази, вірування, ритуали пов'язані з ними. В монографії розглядаються конкретні прояви цих культів, однак, крім суто емпіричного дискурсу, автором також зроблена спроба розв'язання ряду важливих наукових проблем, передусім, з'ясування функцій об'єктів вшанування у народній культурі. Це питання є принциповим, оскільки, по суті, заради нього і велось дослідження.

О.О.Панченко, розуміючи надзвичайну складність цього питання, спершу окреслює позицію свого колеги, відомої дослідниці, також представниці Санкт-Петербурзької школи Т.Б.Щепанської. На її думку, комплекс святинь Північного Заходу Росії представляє собою так звану "кризову мережу". Позиція дослідниці, в якій основний акцент падає на символіку явища як подолання кризової ситуації в певній соціальній групі, досить логічна.

О.О.Панченко не поділяє думки колеги. Зокрема, він пише: "Преодоление кризиса" и "концентрация кризисной информации" вторичны по отношению к символике контакта с сакральным миром, проявляющейся в народном почитании священных камней, родников и деревьев. Приведенные выше данные показывают, что основная функция деревенских святинь состояла в обеспечении и поддержании контакта общины с местным священным покровите-

лем; в предметній, акціональній і вербальній актуалізації фольклорної антиномії сакрального і профанного"¹⁰.

Отже, для О.О.Панченка на першому плані стоїть чинник комунікації з сакральним світом, тому він наголошує на тому, що головною особливістю інституту сільських святинь є те, що вшановуванні камені, джерела, дерева тощо служили важливою частиною повсякденного побуту села, вони відповідали елементарним потребам фольклорної свідомості. На його думку, основна (хоч і не усвідомлена) мета поклоніння священним каменям, джерелам і деревам полягала у підтриманні упорядкованого, регулярного контакту з сакральним світом, подоланні хаотичності і аморфності профанного простору.

Якщо порівняти дві версії пояснення функціональності явищ вшановування місцевих святинь, то перша є більш прагматичною по суті, в той час як друга апелює до певних філософських категорій. При цьому слід визнати, що першопричина виникнення подібних культів – чому власне виникає потреба спілкування із сакральним і чому власне саме у такий спосіб відбувається подолання кризової ситуації? – на ці питання етнологічна наука відповіді поки що не дає. Шукати її, на мою думку, слід в іншому напрямку – а саме в соціобіології. Однак це вже тема для наступної статті.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що монографія О.О.Панченка "Исследования в области народного православия: деревенские святыни Северо-Запада России" не перестав викликати нові думки щодо порушеної проблематики. Він запропонував абсолютно нові методологічні підходи щодо тих питань, які не могли розв'язати дослідники попередньої генерації, зокрема, щодо специфіки і функціональності позаканонічних християнських культів у народній традиції. Вшановування місцевих святинь постає як цілком самодостатнє і надзвичайно креативне явище, що репрезентує народну релігійність та своєрідність фольклорного переосмислення християнської спадщини.

¹ Див. Детальніше про це у рецензованій праці: Панченко А.А. Исследования в области народного православия: деревенские святыни Северо-Запада России. – СПб., 1998.

² Китова С. А. Полотняний літопис України. (Орнамент середньодніпрянських рушників в етнокультурному просторі України). – Черкаси, 1999.; Її ж. Християнські мотиви в українському весіллі // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 21. – С.15–19; Гримич М. "Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000; Скиба М. Культове вшанування водних джерел на Поділлі // Народна творчість та етнографія. – № 1 – 2. – 2004 р. – С.85 – 88; Його ж. Храмове свято в культурному ландшафті подільського села і його трансформації (на прикладі села Зелені Курилівці Хмельницької області) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – К., 2004. – Вип.75. – С.104 – 109.

³ Панченко А.А. "Провалившаяся церковь": археология и фольклор // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Материалы научной конференции. Вып. 9. Новгород., 1995. С.263 – 272; Его же. Почитаемые каменные кресты на Северо-Западе России // Живая Старина. 1996. №3. С.40 – 43; Его же. Панченко А.А., Панченко А.М. Осьмое чудо света // Полярность в культуре (Альманах "Канун". Вып. 2). СПб., 1996. – С.166 – 202; Его же. Панченко А.А. Схи-игуменя Евпраксия и почитаемое место в урочище Абрамовщина: материалы к изучению деревенских святинь // Ладога и религиозное сознание. Третьи чтения памяти Анны Мачинской. Материалы к чтению. СПб., 1997. – С.78 – 83; Его же. Русский культ св. Параскевы Пятницы и почитаемые камни Новгородской земли // Дивинец Староладожский. СПб., 1997. – С.107 – 119; Панченко А.А., Петров Н.И. "Жальники" востока Новгородской земли в современной сельской культуре // Дивинец Староладожский. СПб., 1997. – С.95 – 107; Его же. Заметки и материалы к изучению русских мистических сект // Мифология и повседневность. Материалы научной конференции 18 – 20 февраля 1998 года. СПб., 1998. – С.146 – 157; Его же. Народное восприятие средневековых погребальных памятников и проблема семиотики надгробия // Староладожский сборник. СПб.; Старая Ладога, 1998. – С.133 – 145; Его же. Панченко А.А. "Магическое письмо": к изучению религиозного фольклора // Антропология религиозности (Альманах "Канун". Вып. 4). СПб., 1998. – С.175 – 216; Его же. Религиозные практики: к изучению "народной религии" // Мифология и повседневность (Вып. 2): Материалы научной конференции 26 – 26 февраля 1999 года. СПб., 1999. – С.198 – 218; Панченко А.А., Штырков С.А. Чужой голос: из материалов о русском кликушестве // Чужое имя (Альманах "Канун". Вып. 6). СПб., 2001. – С.316–336; Его же. "Он де и многих делал скопцами... для того, чтоб скопить Царствие Божие": антисексуальность в русской народной культуре // Мифология и повседневность: гендерный подход в антропологических дисциплинах. СПб., 2001. – С.46 – 75; Его же. Субботники и их сны // Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга. Сборник статей (Академическая серия. Вып. 11). М., 2003. – С.288 – 319; Его же. Магические письма // Современный городской фольклор. М., 2003. – С.620 – 642; Panchenko, Alexander. New Religious Movements and the Study of Folklore: The Russian Case // Folklore. Vol. 28. Tartu, 2004. – P.111 – 128; Pančenko, Aleksandr A. Ivan et Iakov – Deux saints étrangers de la région des marais (Novgorod) // Archives de Sciences Sociales des Religions, 130, 2005. – P.55 – 79; Его же. Новые религиозные движения и работа фольклориста // Сны Богородицы. Исследования по

антропологии религии: Сборник статей / Под ред. Ж.В. Корминой, А.А. Панченко, С.А. Штрыкова. – СПб., 2006. – С.119 – 129; Его же. Иван и Яков – странные святые из болотного края (религиозные практики современной новгородской деревни) // Религиозные практики в современной России. – М., 2006. – С.211 – 235.

⁴ Панченко А.А. Исследования в области народного православия: деревенские святыни Северо-Запада России. – С.32.

⁵ Там само. – С.250 – 251.

⁶ Там само. – С.29.

⁷ Там само. – С.27.

⁸ Там само. – С.25 – 26.

⁹ Там само. – С.11.

¹⁰ Там само. – С.259.

КОНФЕРЕНЦІЇ

Леся ГАСИДЖАК
Київ

РЕГІОНАЛЬНА КОНФЕРЕНЦІЯ "РОЛЬ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ ДОНЕЧЧИНИ В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ"

У грудні (15 – 16) 2006 р. у м. Донецьку, за організаційної та фінансової підтримки Державного комітету національностей і міграцій України, Донецької обласної державної адміністрації, Донецького національного університету, Донецького Центру Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України, Громадського науково-дослідного Центру "Схід-Захід" та на базі Донецької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Н.К.Крупської відбулася перша регіональна конференція "Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності". Координатором конференції виступив М.Л.Швецов, який у своєму виступі й зазначив головну ідею конференції – "не пошуки різниці між регіонами, а виявлення єдності долі народів єдиної та незалежної України".

На пленарному та секційних засіданнях були заслухані доповіді українських та білоруських дослідників, представників органів виконавчої влади, громадських діячів та представників різних національних громад, товариств та організацій Донецької області. Хронологічно матеріали доповідей охоплювали період від античності до початку ХХІ ст.

На відкритті пленарного засідання виступила С.Ю.Кузнєцова – начальник відділу у справах національностей Донецької облдержадміністрації з доповіддю "Міжнаціональні відносини і забезпечення прав національних меншин в Донецькій області". Доповідач зазначила, що "у процесі побудови України як правової держави зріс інтерес кожної національності до своїх історичних витоків, і не винятком був Донбас – опора держави, серце української економіки, промисловий потенціал країни. Було проаналізовано етнонаціональну ситуацію в регіоні і підсумовано, що для забезпечення прав національних меншин в області діє 137 національно-культурних гуртків, 5 культурних центрів (грецький, німецький, польський, татарський та єврейський), а також 28 періодичних видань виходять мовами національних меншин.